

Chalupa, Aleš

Triumf křesťanství z makrohistorické perspektivy : podíl epidemií a klimatické změny v náboženské proměně Římské říše

Religio. 2024, vol. 32, iss. 1, pp. 71-86

ISSN 1210-3640 (print); ISSN 2336-4475 (online)

Stable URL (DOI): <https://doi.org/10.5817/Rel2024-37998>

Stable URL (handle): <https://hdl.handle.net/11222.digilib/digilib.79937>

License: [CC BY-NC-ND 4.0 International](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/)

Access Date: 14. 06. 2024

Version: 20240606

Terms of use: Digital Library of the Faculty of Arts, Masaryk University provides access to digitized documents strictly for personal use, unless otherwise specified.

Triumf křesťanství z makrohistorické perspektivy: Podíl epidemií a klimatické změny v náboženské proměně Římské říše

ALEŠ CHALUPA

Misijní snahy křesťanství v Římské říši před rokem 165 n. l. lze pokládat za převážně spíše neúspěšné.¹ Počet křesťanů se ve státním útvaru, jehož celkový počet obyvatel je odhadován na přibližně sedmdesát milionů,² pohyboval v řádu několika desítek tisíc.³ Výskyt křesťanských komu-

* Tato práce vznikla za podpory projektu „Za hranice bezpečnosti: role konfliktu v posilování odolnosti“, reg. č.: CZ.02.01.01/00/22_008/0004595, financovaného z Evropského fondu pro regionální rozvoj.

- 1 Misijní úspěch v tomto článku vymezují jako splnění tří následujících kritérií: 1) pravidelné navyšování počtu členské základny, tedy úspěšnou proselytizaci mimo vlastní skupinu a úspěšnou socializaci potomků již získaných členů v transgenerační perspektivě; 2) rozšíření geografického záběru daného náboženství, který v mnoha případech vyžaduje překonání úzkých etnických, jazykových nebo kulturních vazeb; 3) dosažení obecnějšího přijetí alespoň některých náboženských vizí okolní společnosti a z něj vyplývající možnost ovlivňovat pojetí toho, co je většinou vnímáno jako nábožensky přijatelné nebo dokonce žádoucí.
- 2 Odhad celkového počtu obyvatel Římské říše se pohybuje v poměrně širokém rozmezí vymezeném minimalistickými a maximalistickými krajními pozicemi (40 až 120 milionů). Střízlivé a realistické odhady většiny badatelů se pohybují v rozmezí 60 až 70 milionů, viz shrnutí předcházející badatelské diskuze představené Walterem Scheidelem („Demography“, in: Walter Scheidel – Ian Morris – Richard Saller (eds.), *The Cambridge Economic History of the Greco-Roman World*, Cambridge: Cambridge University Press 2007, 38-86: 42-49).
- 3 Počty křesťanů v průběhu 1. až 3. století n. l. zůstávají z důvodu téměř kompletní absence relevantních pramenů neznámé a v konečném důsledku i nejspolehlivější. Z tohoto důvodu nám nezbyvá než přicouvat s pouhými informovanými odhady založenými na badatelských intuicích. V tomto článku se přidržuji konzervativních čísel prezentovaných Keithem Hopkinsem („Christian Number and its Implications“, *Journal of Early Christian Studies* 6/2, 1998, 185-226) a Bartem D. Ehrmanem (*Triumph of Christianity: How a Forbidden Religion Swept the World*, New York (NY): Simon and Schuster 1998, 287-294), kteří odhadují počet křesťanů v roce 100 n. l. na sedm až deset tisíc a v roce 200 n. l. na přibližně sto šedesát tisíc.

nit se převážně omezoval na východní řecky hovořící provincie Římské říše.⁴ Existující křesťanské komunity se vyznačovaly značnou diverzitou názorů ohledně stěžejních otázek křesťanské věrouky a jednotliví představitelé křesťanských „teologických škol“ se zaplétali do neustálých polemik se svými názorovými oponenty. Z pohledu pohanského světa pak bylo křesťanství, které se jen před několika málo desetiletími vymanilo z úzkých vazeb na židovské náboženství, vysmíváním, a za určitých okolností i pronásledováním,⁵ „novým a zvrhlým“ pověrečným náboženstvím.⁶ Křesťanské texty byly soudobými intelektuály pokládány za ubohou snůšku „naprostých nesmyslů“⁷ a křesťanství se v jejich očích nedokázalo zbavit stigma náboženství nevzdělaných „otroků, žen a dětí“.⁸ Relativní nedůležitost křesťanství v náboženském prostředí Římské říše pak odráží i absence specifické symboliky, která by umožnila archeologům identifi-

4 Co se geografického rozšíření křesťanství v prvních dvou staletích n. l. týče, stále nepostradatelným dílem zůstává Frederik Van der Meer – Christine Mohrmann, *Atlas of the Early Christian World*, London: Nelson 1958. Mapa založená na vizualizaci dostupných dat, z velké části právě z tohoto atlasu, viz Jan Fousek – Vojtěch Kaše – Adam Mertel et al., „Spatial Constraints on the Diffusion of Religious Innovations: The Case of Early Christianity in the Roman Empire“, *PLoS ONE* 13/12, 2018, e0208744, obr. 1. Většina doložených křesťanských komunit se v této době nacházela v oblasti dnešní Sýrie, Malé Asie, Řecka a Severní Afriky. Co se týče západní části Římské říše, kromě Říma lze do roku 200 n. l. vysledovat zásadnější průnik křesťanství pouze do oblasti Gallie kolem toku řeky Rhóny.

5 Pronásledování křesťanů ze strany římských autorit je nicméně, jak vyplývá z novějšího výzkumu, v historických pramenech křesťanské provenience patrně výrazně zveličeno, viz Candida Moss, *The Myth of Persecution: How Early Christians Invented a Story of Martyrdom*, San Francisco (CA): Harper Collins 2013. Zcela přesné informace nemusí podávat ani dobové pohanské prameny, viz nedávná analýza Tacitova líčení Neronova pronásledování křesťanů, provedená Brentem D. Shawem („The Myth of the Neronian Persecution“, *Journal of Roman Studies* 105/1, 2015, 73–100), která dochází k závěru, že Tacitův popis perzekuce odpovídá poměrům 2. a nikoli 1. století n. l. Tyto výzkumy nasvědčují, že většina křesťanů nebyla – alespoň v prvních dvou staletích n. l. – vystavena krutému útlaku, neboť se pro své malé počty obvykle nacházela „mimo zorný úhel“ římských autorit.

6 Suetonius, *Vita Neronis* 16.2: *superstitio nova et malefica*. Motiv „pověrečného náboženství“ se vyskytuje rovněž u Tacita (*Annales* XV.44), který používá výrazu *exitibilis superstitio* („zhoubné pověrečné náboženství“), a Plinia Secunda (*Epistulae* X.96.8), který hovoří o *superstitionem pravam et immodicam* („zvrhlém a bezuzdném pověrečném náboženství“).

7 Tento postoj reprezentuje například novoplatonik Kelsos, jehož spis *Pravdivé slovo* kritizující a zesměšňující texty Starého a Nového zákona známe pouze na základě citací v Řígenově spise *Contra Celsum*. Kelsovo označení křesťanství za „naprostý nesmysl“ viz *Contra Celsum* VI.50. Více ke Kelsově kritice křesťanských textů viz Jussi Junni, „Celsus’ Arguments Against the Truth of the Bible“, in: Markus Vinzent (ed.), *Studia Patristica LXV: Papers Presented at the Sixteenth International Conference on Patristic Studies Held in Oxford 2011*, Leuven: Peeters 2013, 175–184.

8 Jak posměšně tvrdil novoplatónský filosof Kelsos, viz *Contra Celsum* III.44.

kovat místa, kde se raní křesťané scházeli, a předměty denní potřeby, které užívali.⁹

O necelých 150 let později, v roce 313 n. l., však byla situace křesťanství již dramaticky odlišná: v době vydání Milánského ujednání¹⁰ je počet křesťanů odhadován na několik jednotek milionů¹¹ a křesťanství získalo status legitimního náboženství, kterému se navíc záhy dostalo podpory císaře Constantina. V roce 380 n. l. byl vydán Theodosiův edikt *Cunctos populos*, který učinil z křesťanství nicejského vyznání jediné povolené náboženství Římské říše. Tento neočekávaný triumf, ke kterému se křesťanství dopracovalo ze skromných počátků během relativně krátké doby a překvapivě i bez zásadnějšího odporu ze strany obyvatel Římské říše,¹² představuje jednu z nejzáhadnějších otázek evropských náboženských dějin. Čím lze tento „zvrát štěstěny“ vysvětlit? Zdá se, že ať již změnu situace způsobilo cokoli, došlo k ní v období jednoho století trvajících přibližně od roku 165 do roku 265 n. l. V této krátké studii se pokusím nastínit možný scénář událostí, které proměnily vyhlídky křesťanství na náboženském trhu římského císařství a nakonec učinily z této doposud opomíjené tradice „monopolní komoditu“ po dlouhá staletí dominující evropskému náboženskému prostoru.

Křesťanství a antoninovský mor

Rok 165 n. l., který je v této studii zcela záměrně zvolen jako pomyslný výchozí bod obratu dalších osudů antického křesťanství, byl rokem propuknutí první historicky doložené pandemie,¹³ v současnosti obvykle

9 V tomto ohledu lze za *terminus post quem* pro dobu ustavení charakteristické křesťanské symboliky stále pokládat rok 180 n. l., který určil a detailně podložil ve své doposud nepřekonané monografii Graydon F. Snyder, *Ante pacem: Archaeological Evidence of Church Life Before Constantine*, Macon (GA): Mercer 1985.

10 Od užívání dřívějšího termínu Milánský edikt je dnes z velké části upouštěno, neboť listy psané mezi císařem Constantinem a jeho spoluvladařem Liciniem měly charakter pouze právně nezávazné úmluvy obou protagonistů ohledně společného postupu v některých důležitých otázkách. Závažnost tzv. Milánského ediktu je tak z velké části konstruktem pozdějších církevních historiků reprezentovaných například Eusebiem z Kaisareie. K této problematice viz např. David Potter, *Constantine the Emperor*, Oxford: Oxford University Press 2013, 149; v českém kontextu Stanislav Doležal, *Konstantin: Cesta k moci*, České Budějovice: Nakladatelství Jihočeské univerzity 2021, *passim*.

11 Viz pozn. 2 výše. Keith Hopkins a Barth D. Ehrman odhadují počet křesťanů v roce 312 n. l. v rozmezí tři a půl až čtyři milióny.

12 Jan Bremmer, „How Do We Explain the Quiet Demise of Graeco-Roman Religion? An Essay“, *Numen: International Review for the History of Religions* 68/2-3, 2021, 230-271.

13 Označení antoninovského moru jako první historicky doložené pandemie vychází z přesvědčení, že teprve v tomto případě dokázala epidemie nakažlivé nemoci kvůli

označované jako antoninovský mor. Jeho propuknutí bylo již v antických pramenech kladeno do souvislosti s návratem římských vojsk z válečného tažení proti Parthské říši,¹⁴ tento souběh událostí však může být s ohledem na průběh šíření nákazy ve skutečnosti náhodný. Mikrobiologický původce této pandemie zůstává neznámý, Galenův popis projevů nemoci však velmi dobře odpovídá klinickým symptomům epidemie pravých neštovic.¹⁵ Pandemie antoninovského moru, jehož ohniska se v Římské říši šířila z místa na místo po dobu přibližně patnácti let, způsobila kromě na dobové poměry vysoké úmrtnosti rovněž hluboký psychologický otřes, neboť k této události došlo v době, která byla vnímána jako doba bezprecedentního ekonomického a mocenského rozmachu.¹⁶

příhodným podmínkám překonat velké vzdálenosti a rozšířit se souběžně na území několika kontinentů. Předchozí historicky doložené epidemie měly, viděno v této perspektivě, pouze lokální charakter omezený na území jednoho města nebo státu, byt se mohly objevovat opakovaně po delší dobu.

- 14 Patrně nejbarvitější příběh poskytuje Ammianus Marcellinus (*Res gestae* XXII.6.24), který klade rozšíření antoninovského moru do souvislosti s vypleněním chrámu Dlouhovlasého Apollóna v Seleukei Ktésifóntu vojsky Lucia Vera.
- 15 Klasickou studii identifikující na základě Galenova popisu jako původce antoninovského moru virus pravých neštovic (*variola vera*) je Robert J. Littman – Maxwell L. Littman, „Galen and the Antonine Plague“, *American Journal of Philology* 94/3, 1973, 243-255, k jejichž závěrům se přiklání rovněž Rufus J. Fears, „The Plague Under Marcus Aurelius and the Decline and Fall of the Roman Empire“, *Infectious Disease Clinics of North America* 18/1, 2004, 65-77. Jako možné alternativy byly navrženy spalničky (*morbili*) a tyfus (Cheston B. Cunha – Burke A. Cunha, „Great Plagues of the Past and Remaining Questions“, in: Didier Raoult – Michel Drancourt [eds.], *Paleomicrobiology: Past Human Infections*, Berlin: Springer 2008, 1-21: 10-3) nebo *anthrax* (R. J. Fears, „The Plague...“, 73-74). V neprospech spalniček jako původce antoninovského moru nicméně hovoří výsledky recentního výzkumu v oblasti molekulární biologie, které kladou vznik jejich virového kmene až do 11. nebo 12. století n. l., viz Jennifer Manley, „Measles and Ancient Plagues: A Note on New Scientific Evidence“, *Classical World* 107/3, 2013, 393-397; Yuki Furuse – Akira Suzuki – Hitoshi Oshitani, „Origin of the Measles Virus: Divergence from Rinderpest Virus Between the 11th and 12th Centuries“, *Virology* 7/52, 2010 [online], <<http://www.virologyj.com/content/7/1/52>> [14. 7. 2023]. Stejně zaměřený mikrobiologický výzkum naopak dokládá, že virový kmen pravých neštovic již v období antiky existoval, a původce antoninovského moru tedy být mohl, viz Yu Li – Darin S. Carroll – Shea N. Gardner et al., „On the Origin of Smallpox: Correlating Variola Phylogenics with Historical Smallpox Records“, *Proceedings of the National Academy of Sciences of the United States of America* 104/40, 2007, 15787-15792.
- 16 Vyhodnocení reálného dopadu antoninovského moru na společnost Římské říše je předmětem badatelské diskuze, ve které jsou dostupné prameny interpretovány různým způsobem. Závěr, že antoninovský mor přinesl dramatický nárůst úmrtnosti a nenávratně oťrásl dobovými poměry, hájí například Richard P. Duncan-Jones („The Impact of the Antonine Plague“, *Journal of Roman Archaeology* 9/1, 1996, 108-136) nebo Walter Scheidel („A Model of Demographic and Economic Change in Roman Egypt After the Antonine Plague“, *Journal of Roman Archaeology* 15/1, 2002, 97-114). Minimalistickou pozici, která pokládá líčení dopadů antoninovského moru

Teorii, že antoninovský mor napomohl úspěšnému šíření křesťanství, představil již v roce 1976 William H. McNeill ve své přelomové knize *Plagues and Peoples*.¹⁷ O její oživení, významné rozpracování a popularizaci se však postaral až americký sociolog náboženství Rodney Stark. Ten v roce 1996 vydal monografii s názvem *The Rise of Christianity*,¹⁸ ve které inovativním, ale mnohdy kontroverzním způsobem¹⁹ pojednává o možných faktorech a procesech, které vedly ke konečné christianizaci Římské říše. V jedné z kapitol této monografie, nazvané „Epidemics, Networks and Conversion“, Stark v návaznosti na McNeilla tvrdí, že křesťanské skupiny byly v důsledku svého pojetí světa a posmrtného života lépe připraveny nabídnout věrohodnější vysvětlení pohromy, kterou pandemie způsobila, než tomu bylo v případě pohanského náboženství a filosofie, které v tomto ohledu zůstávaly bezradné.²⁰ Praktické zásady křesťanské morálky vycházející z požadavku lásky k bližnímu pak povzbuzovaly křesťany k aktivní pomoci nakaženým,²¹ což vedlo k výrazně nižší úmrtnosti v jejich řadách.²² Nižší mortalita křesťanů v porovnání s pohanským okolím pak měla podle Starka za následek, že v dalších desetiletích došlo v důsledku „odumření“ mnoha „uzlů“ k rozsáhlé rekonfiguraci sociálních vazeb a ke zvýšenému výskytu pohanů, kteří se v rámci svých sociálních vztahů dostávali do kontaktu s křesťany.²³ Tato situace podle Starka vy-

---

v historických pramenech za rétoricky nadsazené a reálné demografické a psychologické dopady za omezené a dočasné, naopak zastává například James F. Gilliam („The Plague under Marcus Aurelius“, *American Journal of Philology* 82/3, 1961, 225-251) nebo Roger S. Bagnall („The Effects of Plague: Model and Evidence“, *Journal of Roman Archaeology* 15/1, 2002, 114-120). Nově dopady antoninovského moru komplexně zhodnocuje monografie Colin Elliott, Pox Romana: *The Plague That Shook the Roman World*, Princeton: Princeton University Press 2024.

- 17 William H. McNeill, *Plagues and Peoples*, New York (NY): Anchor Books⁴1998, (1. vydání 1976), 135-136.
- 18 Rodney Stark, *The Rise of Christianity: A Sociologist Reconsiders History*, Princeton (NJ): Princeton University Press 1996. Rozpracováním některých autorových teorií se následně věnuje další monografie Rodney Stark, *Cities of God: The Real Story of How Christianity Became an Urban Movement and Conquered Rome*, San Francisco (CA): Harper and Collins 2006.
- 19 Stručně a výstižně shrnutí některých problémů spojených se Starkovou aplikací moderních sociologických teorií v kulturním, sociálním a náboženském prostředí Římské říše viz Roger Beck, „The Religious Market of the Roman Empire: Rodney Stark and Christianity's Pagan Competition“, in: Leif Vaage (ed.), *Religious Rivalries in the Early Roman Empire and the Rise of Christianity*, Waterloo (ON): Wilfrid Laurier University Press 2006, 233-252. Viz též Aleš Chalupa, „Vzestup křesťanství a Boží města. Několik kritických poznámek k práci Rodneyho Starka“, *Religio: Revue pro religionistiku* 15/1, 2007, 69-86.
- 20 R. Stark, *The Rise of Christianity*..., 77-82.
- 21 *Ibid.*, 82-88.
- 22 *Ibid.*, 88-90.
- 23 *Ibid.*, 91-93.

znamně nahrála zvýšení frekvence sekundárních konverzí založených na blízkých sociálních vazbách.

Starkův na první pohled přesvědčivý, nicméně provokativní narativ však naráží na několik zásadních problémů. Stark zde především vychází z naivní a problematické představy, která vyzdvihuje jednání křesťanů na úkor pohanů (křesťané o své nemocné pečovali, pohané je opouštěli). Tento předpoklad nicméně nemá žádnou oporu v dobových pramenech kromě křesťanských²⁴ a je dokonce možné, že péče o nemocné mohla mít přesně opačný účinek, tedy vést ke zvýšené pravděpodobnosti nákazy a tím pádem i k vyšší úmrtnosti křesťanů. Rovněž důraz na gnozeologický potenciál křesťanství, které – na rozdíl od pohanského náboženství – věrohodně vysvětluje příčiny výskytu epidemií, může reflektovat moderní bias, který sehrával v ritualisticky a ortoprakticky orientovaném pohanství jen vedlejší roli.²⁵ Možný dopad antoninovského moru a dalších epidemií, například tzv. Cypriánova moru, který postihl Římskou říši v 60. letech 3. století n. l., tak sám o sobě k vysvětlení misijního úspěchu křesťanství nestačí a vyžaduje nejenom zasazení do kontextu dalších makrohistorických a sociálních faktorů, ale i věrohodnějšího obecného explanačního rámce.

Perfektní smršť pohrom

V roce 2017 vydal americký historik starověkých dějin Kyle Harper fascinující monografii *The Fate of Rome*,²⁶ ve které prozkoumal kombinovaný dopad klimatických změn a pandemií na hospodářský a politický systém římského císařství. Podle Harpera, vycházejícího z letitého výzkumu historických klimatologů, dochází ve Středomoří v polovině 2. století n. l. k zásadní a dlouhodobé proměně klimatu, která ukončuje období tzv.

---

24 Problematičnost tohoto předpokladu detailně analyzuje Steven C. Muir, „Look How They Love One Another: Early Christian and Pagan Care for the Sick and Other Charity“, in: Leif Vaage (ed.), *Religious Rivalries in the Early Roman Empire and the Rise of Christianity*, Waterloo (ON): Wilfrid Laurier University Press 2006, 213-231: 218-227.

25 *Ibid.*, 215-218.

26 Kyle Harper, *The Fate of Rome: Climate, Disease and the End of an Empire*, Princeton (NJ): Princeton University Press 2017. Českým vydáním této monografie, na které je odkazováno v tomto článku, je Kyle Harper, *Pád Říma: Podíl klimatických změn a epidemií na zániku římské říše*, přel. Jan Petříček, Praha: Maraton 2021. V roce 2021 pak Kyle Harper publikoval další monografii, která se zabývá dopadem epidemií na dějiny lidstva v obecnější perspektivě, viz Kyle Harper, *Plagues upon the Earth: Disease and the Course of Human History*, Princeton (NJ): Princeton University Press 2021.

římského klimatického optima (cca 250 př. n. l. až 150 n. l.).²⁷ Toto období, vyznačující se převládajícím teplým a vlhkým klimatem, bylo příhodné pro agrární produkci, a podle Harpera významnou měrou napomohlo římské mocenské expanzi kulminující v době po ustavení římského císařství. Přibližně v polovině 2. století n. l. však byly tyto pro zemědělskou produkci mimořádně příhodné podmínky vystřídány obdobím klimatické nestability, během kterého se v oblasti starověkého Středomoří postupně prosadilo převládající chladnější a sušší klima. Nové klimatické podmínky vedly ke snížení agrárních výnosů a častějšímu výskytu let s katastrofální neúrodou. Tato klimatická změna se potom s největší pravděpodobností promítla rovněž do převládající epidemické situace, neboť faktory jako průměrná teplota nebo vlhkost ovlivňují virulenci jednotlivých patogenů nebo pravděpodobnost lidského kontaktu s jejich přenašeči, například v případě rozšíření habitatu divokých zvířat nebo změnami v jejich migračních trasách. Podle Harpera tyto klimatické změny společně s intenzivní urbanizací Římské říše,²⁸ vysokou mírou mobility některých sociálních skupin a intenzivním obchodem včetně dálkového vedly ke vzniku podmínek mimořádně příznivých k propuknutí do této doby nebývale rozsáhlých a smrtících pandemií.²⁹ Jejich dopady pak v kombinaci s poklesem potravinové bezpečnosti a zvýšenou nepředvídatelností budoucích sklizní osla-

27 K. Harper, *Pád Říma...*, 53-68. Podrobnější diskuze viz Kyle Harper – Michael McCormick, „Reconstructing the Roman Climate“, in: Walter Scheidel (ed.), *The Science of Roman History: Biology, Climate, and the Future of the Past*, Princeton (NJ): Princeton University Press 2018, 11-52.

28 Míru urbanizace Římské říše lze kvantifikovat na základě výzkumů badatelů působících v rámci *The Oxford Roman Economy Project*, viz např. Andrew Wilson, „City Sizes and Urbanization in the Roman Empire“, in: Alan Bowman – Andrew Wilson (eds.), *Settlement, Urbanization, and Population*, Oxford: Oxford University Press 2011, 161-195; nebo John W. Hanson, *An Urban Geography of the Roman World, 100 BC to AD 300*, Oxford: Archaeopress 2016. Wilson dochází k závěru, že v období vrcholného římského císařství se na jeho území nacházelo dvacet měst s populací větší jak 40 000 a přibližně 1 780 měst s populací od 1 000 do 40 000 obyvatel.

29 K. Harper, *Pád Říma...*, 86-112. Harper zde vychází z teoretického konceptu „soutoku“ západních a východních epidemických reservoirů, který představil již William H. McNeill (*Plagues and Peoples...*, 94-160). Zásadní, i když ne jediný, podíl sehrálo v tomto procesu vytvoření Hedvábné stezky (*Via serica*) a dalších obchodních tras, které v době po přelomu letopočtů vedly k nebývale čilým obchodním kontaktům a výměně zboží mezi Římskou říší a Indií a Čínou dynastie Chan. Ohledně empirického výzkumu podporujícího teorii o zásadním vlivu obchodu podél hedvábné stezky pro šíření patogenů, viz např. Hui-Juan Yeh et al., „Early Evidence for Travel with Infectious Diseases along the Silk Road: Intestinal Parasites from 2000 Year-old Personal Hygiene Sticks in a Latrine at Xuanquanzhi Relay Station in China“, *Journal of Archaeological Science: Reports* 9, 2016, 758-764; Marco Sazzini et al., „Tracing Behçet's Disease Origins Along the Silk Road: An Anthropological Evolutionary Genetics Perspective“, *Clinical and Experimental Rheumatology* 33, 2015, 60-66.

bily doposud odolný a efektivně fungující hospodářský a sociální systém Římské říše.

V období po odeznění antoninovského moru se situace dostala znovu pod kontrolu, alespoň dočasně, protože Římská říše se mohl spolehnout na početné lidské a ekonomické rezervy z předcházejících časů prosperity. Výpadky v produkci základních potravin mohly být rovněž částečně mírněny dovozem obilí z Egypta, kde byly výnosy závislé na jiných klimatických faktorech, než tomu bylo ve zbývající části antického Středomoří. V 50. letech 3. století n. l. však v důsledku změn v intenzitě monzunových dešťů v oblasti rovníkové Afriky, vyvolaných periodicky se opakujícím klimatickým jevem „El Niño“, postupně selhávala i úroda v Egyptě,³⁰ doposud spolehlivě fungujícím „chlebníku Říma“, což s katastrofální neúrodou v ostatních částech říše a propuknutím Cyprianova moru³¹ vedlo k praktickému zhroucení římského státu a jeho institucí (k tzv. prvnímu pádu Římské říše).³² Římská říše tento krizový okamžik přežila jen díky absenci soustavnějšího vnějšího vojenského tlaku, která jí poskytla dostatek času k postupné konsolidaci poměrů v době vlády císaře Aureliana (270-275 n. l.) a za fungování Dioklecianovy tetrarchie (293-305 n. l.). Víra v římskou moc, společenskou stabilitu a účinnost pohanského náboženství však byly zásadní měrou otřeseny, a zdá se, že křesťanství dokázalo této situaci využít a dosáhnout v tomto krizovém období významného misijního pokroku. Jak je ale možné tuto situaci vysvětlit? Co mohlo způsobit, že doposud ne příliš úspěšné náboženství dokázalo v této kritické epoše římských dějin obstát lépe než stále dominantní pohanství a dokonce začít na jeho úkor prosperovat?

---

30 K. Harper, *Pád Říma...*, 144-150.

31 Kyle Harper, „Pandemics and Passages to Late Antiquity: Rethinking the Plague of c. 249-70 Described by Cyprian“, *Journal of Roman Archaeology* 28, 2015, 223-260; K. Harper, *Pád Říma...*, 150-159. Některé z Harperových závěrů byly poupraveny v nové studii věnované této pandemii, viz Sabine R. Huebner, „The ‚Plague of Cyprian‘: A Revised View of the Origin and Spread of a 3rd-c. CE Pandemic“, *Journal of Roman Archaeology* 34/1, 2021, 151-174. Ohledně určení patogenu, který způsobil propuknutí Cyprianova moru, nepanuje v literatuře shoda, především z důvodu špatného pokrytí této pandemie v historických pramenech. Harper (*Pád Říma...*, 156-159) se přiklání k některému z virů způsobujících krvácivou horečku, mezi které patří například virové kmeny *Ebola*, *Lassa* nebo *Hanta*.

32 Označení této doby jako „prvního pádu Římské říše“ pochází z přednášky Waltera Scheidela proslouvené na univerzitě v Oxfordu, viz Walter Scheidel, „The First Fall of the Roman Empire“, An Annual Lecture Held in Memory of Eminent Roman Historian Sir Ronald Syme at Oxford University in 2013 [online], <<https://podcasts.ox.ac.uk/first-fall-roman-empire>>, [28. 9. 2022].

Krise Římské říše a šíření křesťanství z pohledu epidemiologie a imunologie kulturních reprezentací

Možný explanační rámec pro zdůvodnění „obratu štěstí“ křesťanství v průběhu 2. a 3. století n. l. poskytuje letitá Sperberova teorie epidemiologie reprezentací, doplněná o významný kritický příspěvek dánského religionisty Jespera Sørensen. Podle Sperbera nevstupují jednotlivé kulturní reprezentace (a křesťanství lze z tohoto hlediska pokládat za specifickou konfiguraci jednotlivých navzájem propojených kulturních reprezentací) do souboje s ostatními jako rovnocenné, ale zatížené určitými hendikepy spočívajícími v jejich koncepčním uspořádání a v rozdílné míře zapamatovatelnosti, atraktivnosti a relevance.³³ Jinými slovy, jednotlivé kulturní reprezentace jsou rozdílně „nakažlivé“ a „odolné“ s ohledem na „organismy“, které mají „napadnout“ a skrze které se mají šířit, a to analogicky podobným způsobem jako viry v živých organismech. Sperberova teorie byla vystavena kritice z mnoha směrů, jeden z nich, v zásadě pozitivně laděný, představuje právě příspěvek Jespera Sørensen.³⁴ Sørensen kriticky namítá, že pokud chceme pracovat s epidemiologickou metaforou šíření kulturních představ, musíme do celkového obrazu zahrnout rovněž vliv imunity jednotlivých „organismů“, v našem případě tedy lidských myslí fungujících v určitém „kulturním ekosystému“. Nové kulturní představy tedy nejsou vyhodnocovány, přijímány nebo odmítány jako pouze individuální jednotky, ale především v kontextu již existujících kulturních představ. O možném úspěchu nových kulturních reprezentací potom může zásadní měrou rozhodovat to, do jaké míry jsou „zapojitelné“ do již existujících sítí kulturních představ. Jinými slovy, představy, které snadněji zapadnou do již existujících kulturních vzorců, budou mít v tomto procesu evoluční výhodu nad představami, které jsou dramaticky odlišné a jen obtížně kompatibilní s již zastávanými kulturními představami nositelů, které mají ovlivnit, a vyžadují proto radikální přehodnocení nebo dokonce téměř kompletní opuštění dříve zastávaných kulturních představ, postojů a praktik. Sørensen vliv imunity kulturních systémů demonstroval na selhání misijního úsilí hnutí ISKCON v západní Evropě,³⁵ které vysvět-

33 Dan Sperber, *Explaining Culture: A Naturalistic Approach*, Oxford: Blackwell 1996.

34 Jesper Sørensen, „Religion, Evolution, and an Immunology of Cultural Systems“, *Evolution and Cognition* 10/1, 2004, 61-73. Nové shrnutí konceptu kulturní imunologie poskytuje monografie Jesper Sørensen, *Why Cultures Persist: Toward a Cultural Immunology*, Aarhus: Aarhus University Press 2023.

35 Jesper Sørensen, „Past Minds: Present Historiography and Cognitive Science“, in: Luther H. Martin – Jesper Sørensen (eds.), *Past Minds: Studies in Cognitive Historiography*, London: Equinox 2011, 179-196: 192-193. Tato studie vyšla v českém překladu jako Jesper Sørensen, „Dávná mysl: Současná historiografie a kognitivní věda“, *Religio: Revue pro religionistiku* 18/1, 2010, 3-29 (přel. Aleš Chalupa).

loval jako neschopnost původně indického hnutí napojit se na již existující konfiguraci kulturních představ z důvodu jejich přílišné odlišnosti od převládajících náboženských konceptů formovaných křesťanstvím. Druhý příklad, na kterém Sørensen demonstruje působení kulturní imunity,³⁶ je naopak úspěšné rozšíření představ o reinkarnaci v západní kultuře spojené s působením teosofického hnutí v průběhu 19. století.³⁷ Přestože představa o reinkarnaci byla přítomna již v některých proudech antického náboženství a filosofie, například v pythagoreismu, platonismu nebo orfismu,³⁸ po úspěšné christianizaci Římské říše a dominanci křesťanských eschatologických představ v dalších staletích se tato koncepce stala okrajovou a prakticky zapomenutou. Její úspěšně oživení a opětovné rozšíření v západní kultuře, sledovatelné od 19. století až do dnešních dnů, však bylo přesto poznamenáno působením odpor kladoucí kulturní imunity. Tato koncepce, chápaná například v buddhismu jako negativní mechanismus udržující člověka v koloběhu nekončícího utrpení, byla totiž v procesu úspěšného přenosu na Západ transformována do podoby pozitivně vnímaného jevu slučitelného s vizí postupného spirituálního růstu, a tedy do podoby lépe vyhovující převládajícímu duchu doby.

V této perspektivě je možné omezené úspěchy křesťanství v 1. a 2. století n. l. pokládat za důsledek překážek, které do cesty jeho šíření kladly převládající kulturní konfigurace vytvářené staletým působením řecko-římského pohanství. Z perspektivy obyvatel starověkého světa se křesťané zpočátku nejspíše jevíli být stejně podivnou skupinou, za jakou doposud mnozí Evropané pokládají Kršnovy oddané v ulicích současných velkoměst. Křesťanství totiž přicházelo s vizí světa, která se jevila okolnímu pohanskému prostředí jako radikálně jiná, a bylo zpočátku schopné oslovovat pouze omezené segmenty populace římského císařství.³⁹ Požadavky

36 J. Sørensen, „Religion, Evolution...“, 65-66; J. Sørensen, „Past Minds...“, 192-193; J. Sørensen, „Dávná mysl...“, 25-26.

37 Jesper Sørensen, „Theosophy. Metaphors of the Subject“, *Temenos: Nordic Journal of Comparative Religion* 35-36, 1999-2000, 225-248.

38 Carl A. Keller, „Reincarnation I: Antiquity“, in: Wouter J. Hanegraaff (ed.), *Dictionary of Gnosis and Western Esotericism*, Leiden: E. J. Brill 2006, 980-984.

39 Přestože naše informace o demografickém profilu křesťanských skupin v prvních stoletích n. l. zůstávají omezené, obecný konsenzus se blíží závěru, že křesťanství primárně oslovovalo ty společenské vrstvy, jejichž postavení se blížilo „střední třídě“ a zahrnovalo fomeslníky, obchodníky, otroky (ať již soukromé nebo císařské) a propuštěnce pracující na úřednických či správcovských postech, kteří zakoušeli palčivou disonanci svých majetkových poměrů a sociálního statusu. Pro většinu z nich byly důležité náboženské funkce a úřady veřejného kultu mimo dosah z důvodu jejich nízkého sociálního původu. Tato disonance sociálního statusu a reálných možností vyústila v křesťanských komunitách v kritiku stávajícího společenského uspořádání a vedla k naplňování osobních náboženských ambicí v rámci křesťanství, které zde hrálo úlohu „náboženského spolku“, jehož členství bylo široce otevřené a závisející na

zahrnující „milovat své nepřátele“, pozitivní oceňování chudoby a sexuální zdrženlivosti, pozornost zaměřená na okrajové sociální skupiny (otroky, ženy, nemajetné atd.) a uctívání božstva, které se vtělilo do člověka, jenž zemřel potupnou smrtí na kříži (tedy smrtí vyhrazenou uprchlým otrokům, rebelům a těm nejhorším zločincům), to vše naráželo na nepochopení, posměch a odpor. Neochota křesťanů účastnit se obětí a veřejných svátků pak vedla ve společnosti římského císařství k vytvoření obrazu křesťanů jako „úchylné skupiny“ vyznačující se „nenávistí k lidskému pokolení“.⁴⁰ Viděno z této perspektivy tedy není omezený úspěch křesťanské misie v prvních dvou stoletích natolik překvapujícím výsledkem.

Co ale tedy v konečném důsledku způsobilo změnu poměrů a nastolilo podmínky k tomu, že se myšlenky a představy zastávané křesťanstvím začaly zdát smysluplné a v mnoha ohledech možná dokonce atraktivní? Vysvětlení zjevně nemůže spočívat v nalezení jedné jediné působící příčiny, byť by její dopad na fungování společnosti římského císařství působil sebevíce dramaticky. Jako mnohem věrohodnější a teoreticky nosnější se jeví souhra několika buďto na sobě nezávislých nebo vzájemně propojených faktorů, jejichž spolupůsobení vedlo v dlouhodobé perspektivě k nezvratné proměně dosavadních poměrů. Tyto faktory, které svým neustálým tlakem oslabovaly imunitu (metaforicky řečeno) doposud převažujících souborů kulturních představ, posléze vedly k jejich radikální rekonfiguraci: v době soustavných krizí a zvýšené nejistoty, ve světě, ve kterém již neplatí stará pravidla, se zvýšila ochota lidí experimentovat a přijímat představy a způsoby jednání, které se v předchozích dobách z různých příčin neosvědčily anebo nebyly schopny se úspěšně navázat na důležité konfigurace dosavadního systému kulturních reprezentací. Dlouhodobý dopad dvou velkých pandemických událostí a vytrvalého zhoršování poměrů v oblasti agrární produkce, vyvolané postupující klimatickou změnou, především způsobily bezprostřední ztrátu prestiže a důvěryhodnosti pohanského náboženství, které v předcházejících staletích představovalo významný stabilizační prostředek sloužící k pragmatickému zvládnání ne-

---

osobním rozhodnutí jednotlivce. Ohledně demografické profilu křesťanství v prvních staletích n. l., viz stále aktuální Wayne J. Meeks, *The First Urban Christians: The Social World of the Apostle Paul*, New Haven (CN): Yale University Press 1983; Dimitris J. Kyratas, *The Social Structure of the Early Christian Communities*, London – New York (NY): Verso 1987.

40 Tacitus, *Annales* XV, 44 (*odium humani generis*). Postavení křesťanů jako „úchylné skupiny“ rezonuje rovněž v dopise Plinia Secunda císaři Traianovi (*Epistulae* X, 96), jehož pisatel intenzivně řeší především otázku, zda má být trestána již pouhá příslušnost ke křesťanství jako zločin, a to i za situace, kdy nelze dokázat konkrétní porušení zákona. Obecně se zhodnocením pohledu okolního světa na křesťanství v prvních stoletích n. l. zabývá monografie Robert L. Wilken, *The Christians as the Romans Saw Them*, New Haven (CN): Yale University Press 2003.

jistoty a zajišťování bezprostřední prosperity a bezpečí Římské říše. Ve chvíli, kdy v myslích obyvatel Římské říše uhnízdil pocit, že staří bohové již nejsou schopni adekvátním způsobem zareagovat na změněné podmínky nové doby, otevřela se cesta k hledání nových, efektivnějších alternativ.⁴¹ Tato změna se nemusela týkat výhradně gnozeologického potenciálu náboženství, který hraje v ortoprakticky a ritualisticky orientovaných náboženských systémech spíše podružnou roli, ale soustředit se ve světle katastrofálních poměrů na zjevné selhání účinnosti prováděných rituálů, které měly za účel usmířit rozhněvaná božstva (*expiatio*) a obnovit *pax deorum*, tedy harmonické vztahy mezi božským a lidským světem, jež byly chápány jako nezbytný předpoklad k zajištění bezprostředního bezpečí a prosperity.⁴²

V procesu rekonfigurace dosavadních kulturních představ se nicméně mohly, spíše ale až ve druhém sledu, projevit i některé ryze teologické koncepce, které začaly v podmínkách proměněného světa získávat na přitažlivosti. Z retrospektivního pohledu se zdá, že v průběhu 3. století n. l. se v rámci křesťanství ve zvýšené míře prosadily eschatologické koncepce akcentující důležitost – řečeno terminologií Jonathana Z. Smithe – utopických eschatologických prvků nad prvky lokativními.⁴³ Odsunutí spásy a ultimátního náboženského cíle mimo tento svět a do jiné kosmické di-

41 Proces s velmi podobným průběhem, ale týkající se christianizace Nového světa v době po španělském a portugalském záboru Amerik, představuje monografie Daniela Reffa, *Plagues, Priests, and Demons: Sacred Narratives and the Rise of Christianity in the Old World and New*, Cambridge: Cambridge University Press 2005.

42 Interpretace věštebných znamení, která poukazovala na hrozící katastrofu vyplývající z porušení *pax deorum*, nebo zpětná identifikace pochybení, které již ke konkrétním pohromám vedly, byly ve starověkém Středomoří důležitou součástí věštebných aktivit. V případě identifikace konkrétního problému pak byly hledány způsoby usmíření rozhněvaného božstva, které mohly nabývat různé ritualizované podoby. Přestože jsme o tomto procesu nejlépe informováni pro období římské republiky, tato strategie „krizového managementu“ zůstala funkční i v období římského císařství, jak ukazuje například Tacitovo (*Annales* XV.44) líčení událostí následujících po velkém požáru Říma v roce 64 n. l. Opatření v tomto případě zahrnovala konzultaci sibylských knih, prosebné modlitby k Vulcanovi, Cereře a Proserpině, usmíření Junony na Capitolu a na březích moře, odkud byla přinesena voda k omýtí sochy této bohyně, a uspořádání hostin s božstvy a vigilií v jejich chrámech za účasti římských matrn.

43 Viz např. Jonathan Z. Smith, *Studies in the History of Religions*, Chicago (IL): University of Chicago Press 1978, xi-xv, 67-207. Lokativní tradice se zaměřují především na pečlivé zachovávání a ošetřování kosmických a sociálních distinkcí, přičemž za nejvýznamnější z nich je možné pokládat oddělení světa živých a mrtvých a jeho pravidelné posilování a obnovování. Soteriologie lokativních tradic se pak soustředí na zachování řádu a norem nebo jejich nápravu a obnovu v případě, že nastalo jejich porušení. Utopické tradice naproti tomu minimalizují význam prostoru na tomto světě a promítají své cíle do jiných kosmických dimenzí, situovaných mimo běžný svět a do jiné sféry existence, například v podobě mimosvětské spásy zahrnující představu ráje a věčného života v blízkosti Boha.

menze v konečném důsledku umožnilo popřít důležitost tohoto světa a utrpení, které život v něm zahrnoval. V tomto směru mohlo svou roli sehrát i prosociální zaměření křesťanských skupin a jejich eticky ukotvená pravidla vzájemné pomoci a solidarity. Zohlednění tohoto faktoru nemusí nutně obnášet úplné přijetí Starkova problematického předpokladu, že křesťané o své nemocné téměř do jednoho pečovali, zatímco pohané je v nouzi prakticky vždy bezostyšně opouštěli. Z perspektivy kulturní evoluce se totiž zdá, že i relativně drobný rozdíl v míře dodržování určité behaviorální strategie může v dlouhodobém časovém horizontu přinášet v meziskupinovém soupeření podstatnou výhodu, která může zásadním způsobem ovlivnit zdatnost (*fitness*) jednotlivých skupin, a to zvláště za situace, kdy je vymáhání této strategie vynucováno hrozbou „nadpřirozeného“ trestu.⁴⁴

Závěr

Představený scénář postupného prosazování podmínek příhodných pro christianizaci Římské říše, který preferuje teoretické východisko předpokládající spolupůsobení více faktorů na úkor identifikace jedné jediné dominantně působící příčiny, je ve své podstatě, alespoň v současné podobě, pouze dalším z mnoha „velkých vyprávění“. Otázka christianizace Římské říše, kterou se tento krátký programový článek pokouší nově tematizovat – být se při tom nechává inspirovat starší podnětnou teorií – se zdá být ideálním prostorem pro výzkum organizovaný dle principů generativní sociální vědy v té podobě, v jaké ji představil Joshua M. Epstein.⁴⁵ Pokud jsou prameny týkající se určité historické události nebo historického procesu buďto velmi fragmentární nebo dokonce zcela chybí, standardní historický výzkum se ocitá na samé hranici své proveditelnosti. Protože stejně tak není možné podrobit „historii“ laboratornímu experimentu, navrhl Epstein jako možnou alternativu „třetí způsob“ praktikování vědy, spočívající ve vytváření matematických nebo výpočetních modelů na základě bazálních vstupních parametrů a hodnocení jejich užitečnosti prostřednictvím schopnosti replikovat studovaný sociální nebo historický proces *in silico*.⁴⁶ Zdá se, že vzestup křesťanství představuje pro testování tohoto průkopnického přístupu poměrně slibný terén.

44 Robert Boyd – Peter J. Richardson, *Not by Genes Alone: How Culture Transformed Human Evolution*, Chicago (IL): Chicago University Press 2005, 199-201.

45 Joshua M. Epstein, *Generative Social Science: Studies in Agent-Based Computational Modeling*, Princeton (NJ): Princeton University Press 2007.

46 Joshua M. Epstein a Robert Axtell (*Growing Artificial Societies: Social Science from the Bottom Up*, Cambridge (MA): MIT Press 1996, 20) vyjádřili tuto vizi následujícím způsobem: „Možná, že jednoho dne budou lidé otázkou ‚Můžete to vysvětlit?‘ interpretovat jako otázku ‚Můžete to nechat vyrůst?‘ Modelování umělé společnosti nám umožňuje ‚nechat vyrůst‘ sociální struktury *in silico* a prokázat, že určité soubory

Méně ambiciózní, ale přesto užitečný způsob postupného ověřování obecnější teorie se může zaměřit na schopnost výše zmíněné historické narace o vzestupu křesťanství předvídat výskyt odpovídajících *proxies*⁴⁷ v historickém materiálu. V souladu s tradicí výzkumu založeného na ověřování hypotéz lze tento způsob práce považovat za zásadní doplněk metodologické výbavy standardně fungujícího historického bádání. K ověřování pak může docházet ve dvou odlišných oblastech. Zprvve, při ověřování věrohodnosti konkrétních predikcí vyvozených na základě určité teorie, nebo, zadruhé, při ověřování spolehlivosti vstupních parametrů, do nichž je daný historický scénář zasazen.

Co se první oblasti týče, Starkova vize vzestupu křesťanství, částečně začleněná do výše představeného scénáře, nabízí přes všechny inherentní problémy a možnou moderní sociologickou zaujatost širokou škálu jasně formulovaných hypotéz, které lze snadno podrobit procesu verifikace. Výzkum v této oblasti reprezentuje například studie Jana Fouska a kolektivu, která se věnuje ověření dvou Starkových hypotéz: a) ve městech, která se nacházejí blíže Jeruzalému, se ustaví křesťanské komunity dříve než ve městech od Jeruzaléma vzdálenějších; b) ve městech s větším počtem obyvatel dojde k ustavení křesťanské komunity dříve než v méně lidnatých městech.⁴⁸ Studie rozšiřuje ověření představené Starkem tím, že do analýzy zapojuje větší vzorek starověkých měst, a také je zpřesňuje tím, že na rozdíl od geografické vzdálenosti pracuje se vzdáleností vyjádřenou počtem dní cesty do těchto měst z Jeruzaléma. Dalším případem ověřování Starkových hypotéz ohledně šíření křesťanství je studie Seana F. Evertona a Roberta Schroedera, která ověřuje Starkovu hypotézu tvrdící, že nižší míra smrtnosti v křesťanských komunitách vedla k vyššímu počtu sekundárních konverzí v následujících dekádách, a to v důsledku zhuštění křesťanské sítě vedoucí k vyšší pravděpodobnosti kontaktů „křesťanských uzlů“ s „pohanskými uzly“ v dalších sociálních sítích.⁴⁹ Pokud jde o druhou oblast, rovněž věrohodnost primárních vstupních parametrů jednotlivých historických scénářů může být podrobena testování, například v podobě otázky, zda byl dopad antoninovského moru skutečně tak zásadní a drtivý, aby mohl v kombinaci s dalšími faktory způsobit dostatečné

---

mikrospecifikací jsou dostatečné k vytvoření makrojevů, které nás zajímají.“ (kurzíva v originále).

47 Termín *proxy* zde označuje známou veličinu, jejímž prostřednictvím lze usuzovat na kvantitu jiné veličiny, o které ale nemáme k dispozici bližší přímé údaje.

48 J. Fousek et al., „Spatial Constraints...“.

49 Sean F. Everton – Robert Schroeder, „Plagues, Pagans, and Christians: Differential Survival, Social Networks, and the Rise of Christianity“, *Journal for the Scientific Study of Religion* 58/4, 2019, 775-789.

oslabení dlouhodobé imunity stávajícího kulturního systému.⁵⁰ Poznatky získané v těchto oblastech tak mohou sloužit jako vítaná zpětná vazba pro korekci obecného zastřešujícího narativu.

---

50 Nový pohled na hodnocení dopadu antoninovského moru pomocí modelování a simulace založené na agentech nabízí Marek Vlach, „The Antonine Plague: A Case Study of Epidemiological Modelling and Impact Evaluation“, in: Tom Brughmans – Andrew I. Wilson (eds.), *Simulating Roman Economies: Theories, Methods and Computational Models*, Oxford: Oxford University Press 2022, 69-108. Další příklad výzkumu tohoto typu se potom týká třetí a z hlediska našich pramenů nejlépe podložené pandemie, jíž je tzv. Justinianův mor, který postihl Byzantskou říši v 5. a 6. století n. l. Dopady této pandemie, vyvolané s téměř naprostou jistotou bakterií *yersinia pestis* způsobující dýmějový nebo plicní mor, jsou v pramenech líčeny jako mimořádné závažné a vedoucí k až téměř naprostému vyhlazení určitých oblastí. Studie Lee Mordechai – Merle Eisenberg – Timothy P. Newfield et al., „The Justinianic Plague: An Inconsequential Pandemic?“, *Proceedings of the National Academy of Sciences* 116/51, 2019, 25546-25554, toto tvrzení historických pramenů ověřuje například analýzou skladby pylových zrn v konkrétních místech a obdobích. Získaná data při porovnání s předchozími obdobími nesvědčí o zásadním poklesu podílu pylu obilovin na úkor divoce rostoucích rostlin v dekáдах řádění Justinianova moru, což je ve zjevném rozporu s vizí dramatického populačního poklesu v inkriminované době.

SUMMARY

The Triumph of Christianity from a Macro-Historical Perspective: The Role of Epidemics and Climate Change in the Religious Transformation of the Roman Empire

The article presents an innovative view of the circumstances leading to the gradual Christianization of the Roman Empire. The scenario presented incorporates in the historical narrative the influence of macro-historical factors such as: a) the deteriorated epidemic situation caused by the Antonine plague and the Plague of Cyprian; b) the gradual climatic change unfavourable for agricultural production, which began to manifest themselves in the Ancient Mediterranean during the 2nd and especially the 3rd century CE. These factors led to a deterioration in food security, a demographic decline, and increasing social pressure, which caused considerable erosion of the prestige of pagan religion and confidence in the Roman political system. From the perspective of Spereber's epidemiology of representations and Sørensen's immunology of representations, the "crisis of the third century" also led to a weakening of the "cultural immunity" of the inhabitants of the Roman Empire and to the emergence of new conditions relevant to the acceptance of new cultural ideas. This situation enabled a wider dissemination and acceptance of previously only modestly successful cultural representations in the form of Christian ideas about God, the world, and man's role in it, which gradually began to increase their popularity in the changed conditions of the Roman world.

Keywords: christianisation of the Roman Empire; the Antonine Plague; the Plague of Cyprian; climatic change; epidemiology of Representation; immunology of representations

Centre for the Digital Research of Religion
Department for the Study of Religions
Faculty of Arts
Masaryk University
Arna Nováka 1
602 00 Brno
Czech Republic

ALEŠ CHALUPA
chalupa@phil.muni.cz